

Hendrik Höfgen, Mefisto in eigen persoon?

Samenvatting Summary

Hendrik Höfgen, de hoofdpersoon in Klaus Manns *Mefisto*, maakt ondanks zijn aanvankelijke communistische sympathieën carrière in de theaterwereld in nazi-Duitsland. Ten behoeve van die carrière verloochent hij zijn linkse principes, laat hij zijn maitresse verbannen en steekt hij geen hand uit om zijn door de nazi's gearresteerde vriend te helpen. Deze en andere daden zijn, zoals ik zal aantonen, weliswaar terug te voeren op Höfgens narcistische persoonlijkheidsstoornis, maar hij wordt daardoor niet geëxcu-seerd. In de ogen van de maatschappij is hij een slecht mens door zijn ver doorgevoerde opportunisme en de nadelige gevolgen daarvan voor mensen in zijn omgeving.

Hendrik Höfgen, the main character of Klaus Mann's novel *Mefisto* and a convinced communist, is a rising star in German theatre during the nazi regime. Because of his career he betrays his communist friends and his mistress and he refuses to help a communist friend who has been arrested by the nazis. I will proof that a narcissistic personality disorder causes his behaviour. But in the end this disorder is no excuse for the things he has done. Society regards him as a bad person because of his opportunistic behaviour, which causes so much grief to people dear to him.

Trefwoorden: *slechte mensen, narcisme, psychologie*

Sarah van der Land • Studente Bedrijfscommunicatie,
Faculteit der Letteren
sh885806@12move.nl

Inleiding • In dit artikel analyseer ik het gedrag van Hendrik Höfgen, de hoofdpersoon uit de roman *Mefisto* van Klaus Mann. Aan de hand van zijn narcistische persoonlijkheid zal ik verklaren waarom hij doet wat hij doet en waarom hij gezien kan worden als een slecht mens. Na een korte samenvatting van Manns *Mefisto* waarin ik het karakter van de hoofdpersoon schets, vertel ik wat meer over de achtergronden van het boek en over de commotie die het destijds teweeg heeft gebracht. Vervolgens stort ik me op mijn uiteindelijke doel: ik zal proberen een psychologische verklaring te geven voor het feit dat Hendrik Höfgen zo slecht is geworden, althans als zodanig door mij wordt beschouwd.

Hoewel er geen eenduidige verklaring voor zijn slechte gedrag valt te geven laat ik zien dat Höfgen met name een slecht mens is door daden die terug te voeren zijn op zijn narcistische persoonlijkheid. Mijn analyse is echter noodzakelijkerwijs beperkt omdat het object ervan een fictief personage betreft en ik over niet meer gegevens kan beschikken dan Klaus Mann ons in zijn roman geeft. Daardoor is het niet mogelijk om het ontstaan van deze narcistische persoonlijkheidsstoornis door andere factoren, zoals het gezin en opvoeding, verder uit te werken.

Mefisto, een roman van een carrière

Mefisto is een roman over Hendrik Höfgen, een ambitieus en talentvol toneelspeler die ten tijde van Hitler-Duitsland een bliksem-carrière maakt. Aan het begin van zijn carrière koestert hij linkse idealen en speelt hij in een klein communistisch theater. Zijn ziekelijke drang naar succes en roem zorgt ervoor dat hij zijn linkse idealen verloochent en omwille van zijn carrière uiteindelijk met de nazi's collaboreert.

Dit opportunisme is ook sterk in zijn privé-leven te zien. Hendrik heeft een masochistische relatie met een negerin, Prinses Thebab. Zij weet zijn seksuele behoeften te bevredigen door hem af en toe met een zweep te bewerken. Toch verlangt Hendrik op een gegeven moment naar een fatsoenlijk leven en naar een fatsoenlijke vrouw. Denkend dat hij verliefd is, trouwt hij met Barbara Bruckner, dochter van de historicus en geheimraad Bruckner, een zeer belangrijk en invloedrijk man. Al na een paar weken speelt Hendriks eerezuchtige en egocentrische karakter weer op en hervat hij het contact met Prinses Thebab. Zijn huwelijk met Barbara wordt meer en meer een formaliteit en uiteindelijk scheiden ze.

Met behulp van de bevriende actrice Dora Martin krijgt Hendrik een contract aangeboden in het Berlijnse Staatstheater. Zijn carrière komt hierdoor in een stroomversnelling. Nadat hij eerst wat minder belangrijke rollen speelt, mag hij de rol van de duivel Mefisto in Goethes *Faust* spelen.

Na de machtsovername van de nazi's besluit Hendrik in Duitsland te blijven on-

danks het feit dat Barbara en al zijn kennissen zich tegen Hitler verzetten en naar het buitenland vertrekken. Hendrik neemt contact op met zijn vroegere collega Lotte Lindenthal, een goede vriendin van nazi-partijbons Göring. Door Lottes bewondering voor hem uit te buiten, komt Hendrik in de gunst te staan van haar machtige vriend. Hierdoor krijgt hij ondanks zijn 'foute' linkse verleden de mogelijkheid om opnieuw de rol van Mefisto te vertolken. In feite verkoopt hij zijn ziel aan de duivel om zijn carrière voort te kunnen zetten en verzekerd te zijn van succes.

Om zijn eigen gemoedsrust te sussen zorgt Hendrik er met hulp van Lotte voor dat een oude communistische vriend, Otto Ulrichs, ook een positie in het Staatstheater van Berlijn krijgt.

Hij is hier bijzonder trots op, omdat het wederom bewijst dat hij bij Göring in de gratie is. Daarnaast heeft hij een goede daad verricht. Hij heeft immers zijn vriend in een veilige positie gebracht!

Uiteindelijk schopt Hendrik het tot directeur van het Berlijnse Staatstheater, tot ongenoegen van de voormalige intendant Cäsar von Munck. Uit wraak verspreidt Munck geruchten over Hendriks affaire met Prinses Thebab. Als die geruchten aanzwellen wordt Prinses Thebab naar Parijs gebracht, uit angst dat zij schadelijk zou kunnen zijn voor Hendriks carrière. Door met Nicolette von Niebuhr, een vroegere vriendin van Barbara, te trouwen hoopt Hendrik de geruchten rond zijn vroegere levensstijl verder te kunnen ontzenuwen.

Als een groot acteur weet Hendrik het 'spel' dermate goed te spelen dat hij zelfs tot de intimi van de 'goden' gaat behoren en ontvangen wordt door Hitler. Wanneer Otto Ulrichs – die zich ondanks zijn positie bij het Berlijnse staatstheater toch voor zijn communistische idealen blijft inzetten – niet komt opdagen tijdens een repetitie voor

Hamlet, maakt Hendrik zich ernstig zorgen. Spoedig hoort hij dat Ulrichs is opgepakt en neemt hij contact op met Göring in de hoop zijn vriend te redden. Göring reageert echter zeer dreigend en Höfgen besluit uit angst uit de gratie te raken niet verder bij Göring aan te dringen. Enkele dagen later zegt Lotte tegen Hendrik dat hij zich geen zorgen meer om Ulrichs hoeft te maken, omdat deze 'zelfmoord' heeft gepleegd.

Wanneer een jeugdige aanhanger van de communisten Hendrik de groeten komt overbrengen van de inmiddels vermoorde Otto Ulrichs en de overwinning van de communisten op de fascistische voerspel, blijft Hendrik ontredderd, alleen en wanhopig achter.

De Duitse schrijver Hermann Kesten karakteriseerde *Mefisto* als volgt: "In de komediant tekent Klaus Mann het type van de meeloper, een uit het miljoen van medeschuldigen die geen misdaad begaan, maar die het brood van de moordenaars eten; die niet de schuldigen zijn, maar schuldig worden, maar over de doodslag zwijgen; die meer willen verdienen dan hun verdienste groot is, en de hielen der machtigen likken, ook al waden die hielen in het bloed, in het bloed der onschuldigen."¹

Mefisto laat zien hoe iemand zich door materieel voordeel, erkenning, roem en succes kan laten verleiden om met de nazi-propaganda mee te werken. Er wordt kritiek geleverd op de persoonlijke drijfveren en denkwijzen van de hoofdpersoon. Höfgens egoïsme en verlangen naar roem en succes neemt bijna infaantelijke proporties aan. Zijn handelen is opportunistisch, a-moreel en heeft narcistische trekjes.

Commotie rond het boek

Klaus Mann heeft voor zijn boeken veelal inspiratie geput uit personages in zijn directe omgeving. Het personage van Hendrik Höfgen,

de hoofdpersoon in *Mefisto*, is voor een groot deel gebaseerd op Manns voormalig zwager Gustav Gründgens, die een aantal jaren met zijn zus Erica was getrouwd. Nadat de nazi's in 1933 aan de macht waren gekomen keerde Gründgens, die op dat moment voor filmopnamen in het buitenland was, in 1934 weer naar zijn vaderland terug, terwijl circa tweeduizend andere acteurs Duitsland juist hadden verlaten.² Gründgens verklaarde dat hij wegens financiële omstandigheden noodzaak was zijn carrière in Duitsland voort te zetten.

Ondanks de communistische idealen die Gründgens in het verleden openlijk had gekoesterd, werd hij in 1934 tot directeur benoemd van het Berlijnse Staatstheater, de meest roemrijke positie in de Duitse toneelwereld. Daarnaast werd hij zeer gewaardeerd voor zijn rol als Mefisto in Goethes *Faust*. Mann was totaal verbijsterd door Gründgens' opportunisme en gebrek aan morele principes. Het lijdt dan ook geen twijfel dat toen Mann *Mefisto* schreef en een opportunistisch carrière-maker portretteerde, hij Gründgens in gedachten moet hebben gehad.

Mefisto werd in 1936 voor het eerst in Amsterdam gepubliceerd, toen Mann daar zelf in ballingschap leefde. Zijn boek werd in Duitsland pas in 1956 uitgegeven. Maar na een lange reeks van processen werd het boek in 1968 verboden, omdat het een 'sleutelroman' zou zijn en door de grote gelijkheid met het persoonlijke leven van Gründgens de naam van diens familie schade toe zou brengen. Gustav Gründgens overleed zelf overigens in 1963.

Het proces rond *Mefisto* geldt als het bekendste literatuurproces sinds de Tweede Wereldoorlog. Ondanks de overduidelijke parallellen zegt Mann zelf in zijn autobiografie *The Turningpoint*: "This book was not aimed at a particular person, rather: it was aimed at the careerist, against the German intellectual who sold and betrayed the

German mind and spirit. Höfgen – Höfgen as a type, Höfgen as a symbol – places a great talent at the disposal of a ruthless and blood bespattered power."³

Mann heeft zich altijd tegen de interpretatie van *Mefisto* als sleutelroman verzet, omdat het zou afleiden van het universele probleem dat hij ermee wilde uitbeelden. Niet voor niets luidt de ondertitel *Roman einer Karriere*. Als schildering van de culturele, artistieke en politieke ontwikkelingen tijdens het nationaal-socialistische bewind is de roman een belangrijk werk. Mann heeft alle commotie rondom zijn roman niet meegeemaakt. Hij pleegde zelfmoord in 1949.

Psychologische analyse van Hendrik Höfgen

Hoewel de roman voor een groot deel gebaseerd is op een bestaand persoon kan ik mij in mijn psychologische analyse van Hendrik Höfgen alleen op de beschrijving van het romanpersonage baseren. Toch heeft dit personage genoeg interessante karaktertrekken die door de wijze waarop ze zich in zijn gedrag uiten, als 'slecht' kunnen worden bestempeld. Zoals Kesten al zei, is Höfgen iemand die niet schuldig is, maar het wordt en over de moord zwijgt. Maar kun je iemand die zwijgt eigenlijk wel slecht noemen? Hendriks slechtheid, zijn opportunisme en het najagen van zijn eigen belang vormen een ingewikkeld en apart soort slechtheid. Hoewel hij niet zelf de moord beraamt, doet hij er uiteindelijk ook niets aan om die te voorkomen. Omwille van zijn carrière smeedt hij een pact met de duivel. Hij verloochent zijn communistische idealen en werkt mee aan de nazi-propaganda. Hij laat zich verleiden en manipuleren door materieel succes, roem en erkenning. In de roman wordt beschreven wat Miklas – een wat rechtse acteur – van Höfgen vindt: "Het ergste haatte hij Höfgen, die walgelijke saloncommunist. Höfgen was als je Miklas

moest geloven, jaloers en ijdel; Höfgen leed aan grootheidswaan en wilde alles spelen.”⁴

De ‘grootheidswaan’ van Höfgen en zijn narcistische trekken vragen om nadere beschouwing.

Narcisme

De term narcisme is afgeleid van de Griekse mythologische figuur Narcissus, die in het water zijn spiegelbeeld bewonderde, verliefd wordt op de reflectie van zichzelf, uit verlangen daarnaar het water induikt en verdrinkt. Hoewel narcisme vaak al snel wordt geassocieerd met een persoonlijkheidsstoornis, is er een groot verschil tussen gezond en ongezond narcisme. Elk mens heeft wel enigszins narcistische trekjes en gezond narcisme en eigenliefde zijn nu eenmaal essentieel om te kunnen leven.⁵ Wanneer iemand bepaalde narcistische trekjes heeft, hoeft dat ook niet direct te betekenen dat de persoon aan een ‘Narcistic Personality Disorder’ lijdt. Men kan het verschil tussen gezond narcisme en ongezond narcisme met name bepalen aan de hand van iemands zelfbeeld en interpersoonlijke relaties.

Er zijn veel verschillende vormen van narcisme maar in dit artikel zal ik mij met name richten op de exhibitionistische narcistische persoonlijkheidsstoornis, omdat Höfgen hiervan de sterkste symptomen vertoont. Een algemeen gebruikt handboek om de mate van narcisme te bepalen is het DSM-III-R (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 3e editie)⁶. Dit handboek omvat verschillende criteria aan de hand waarvan bepaald kan worden of iemand lijdt aan de exhibitionistische vorm van narcisme (Masterson, 1993).

Criteria Narcistic Personality Disorder⁷

1. Grandiose sense of self-importance or uniqueness.

2. Preoccupation with fantasies of unlimited success, power, brilliance, beauty, or ideal love.
3. Exhibitionism; the person requires constant attention and admiration.
4. Cool indifference or marked feelings of rage, inferiority, shame, humiliation, or emptiness in response to criticism.
5. At least two of the following disturbances in interpersonal relationships:
  - a) Relationships that alternate between the extremes of overidealization and devaluation.
  - b) Interpersonal exploitiveness.
  - c) Lack of empathy.

De eerste vier criteria van het handboek hebben betrekking op het zelfbeeld en het laatste criterium op de interpersoonlijke relaties. Een terugkerend patroon in de narcistische persoonlijkheidsstoornis is de grootheidswaan (in fantasie of in gedrag), de behoefte aan bewondering en een gebrek aan inlevingsvermogen.⁸

Het pact met de duivel

Opmerkelijk in de roman is dat, hoewel Höfgen linkse idealen koestert, hij ondanks de opkomst van het fascisme toch besluit in Duitsland te blijven. Hij probeert zelfs in de gunst te komen van Lotte, de vriendin van Göring, een belangrijk nationaal-socialistisch kopstuk. Waarom likt hij de hielen van het kwaad?

Höfgen is zich ervan bewust dat collaboratie met de nazi's de enige mogelijkheid is om grote rollen te kunnen spelen. Zijn methode om dit te doen is kenmerkend voor iemand met een narcistische persoonlijkheidsstoornis. Hoewel hij het in eerste instantie niet zo met Lotte op had probeert hij nu op een overdreven manier bij haar in de gunst te komen. Met name het criterium 5b, interpersonal exploitiveness (relaties die op uitbuiting zijn gebaseerd) van het DSM-III-R,

kenmerkt dit gedrag. Lotte is zich er waarschijnlijk niet van bewust dat hij alleen maar aardig tegen haar doet omwille van zijn eigen belang. Narcisten gebruiken mensen als instrumenten om hun doelen te bereiken.

Hoewel het lijkt alsof Höfgen een verschrikkelijk monster is dat ongenadig mensen uitbuit, is dit alleen het uiterlijke gedrag van een narcist. Vaknin stelt dat narcisten eigenlijk lijden aan een chronisch gebrek aan fundamenteel zelfvertrouwen. Een algemene opvatting over narcisme is dat het vaak wordt geassocieerd met een hoge mate van liefde voor het zelf, eigenliefde. Dit is volgens Vaknin een misvatting.

Höfgen vindt zichzelf weliswaar grandioos, uniek en talentvol, – criterium 1 – maar dit wil niet zeggen dat hij veel van zichzelf houdt en een groot gevoel van eigenwaarde heeft. Vaknin stelt dat een narcist niet zo zeer van zichzelf houdt, maar verliefd is op de reflectie die hij ziet wanneer andere mensen naar hem kijken. Dit verklaart mede waarom Höfgen ervoor heeft gekozen acteur te worden. Bij een geslaagde opvoering kan hij het succes gereflecteerd zien in de ogen van het enthousiaste publiek en zich een almachtige god voelen. Het is daarom ook van belang voor zijn carrière en zijn gevoel van eigenwaarde dat hij Göring, een van de invloedrijkste nazi's, te vriend houdt.

Medeplichtig aan moord?

In de roman wordt beschreven hoe een oude communistische vriend, Otto Ulrichs, zich tegen het nationaal-socialisme durfde te verzetten. Zijn politieke vrienden hadden hem de moeilijkste en meest risicovolle taken gegeven, omdat ze dachten dat zijn positie aan het staatstheater hem zou beschermen.

Nadat Ulrich niet op de repetitie van het door Höfgen geregisseerde stuk Hamlet kwam en Höfgen vernam dat hij was opgepakt door drie mannen, nam hij contact op met Göring. Göring verklaarde dat, wanneer

Ulrichs opgepakt was, deze ook wel iets op zijn kerfstok zou hebben. Toen Höfgen vroeg of ze iets voor Ulrichs konden doen reageerde Göring op dreigende toon: “U doet er verstandig aan om u met uw eigen zaken te bemoeien”.⁹ Waarom besluit Höfgen daarna te zwijgen, terwijl hij weet dat dit een dodelijke afloop voor Ulrich zal hebben?

Deze gebeurtenis zou bij normale mensen gevoelens van machteloosheid oproepen, maar niet bij Höfgen. Gevoelens van machteloosheid zijn beperkt aanwezig of zelfs nihil. Höfgens gedrag is volstrekt a-moreel. Hij werkt mee met de nazi-propaganda, terwijl hij weet dat buiten langs de kant van de weg de lijken van zijn communistische vrienden zich opstapelen. Ik stel dat Höfgen met name zwijgt omdat hij bang is dat zijn carrière (of zijn leven) gevaar loopt wanneer hij alsnog zou proberen iets voor Ulrich te betekenen. Het feit dat hij überhaupt aan Göring vraagt of er nog iets gedaan kan worden voor Ulrich komt meer voort uit een formaliteit, ‘sociaal wenselijk gedrag’. Hendrik had Ulrich immers met hulp van Lotte aan een positie in het staatstheater geholpen en het zou vreemd zijn wanneer hij geen interesse in Ulrichs arrestatie zou tonen. Gevoelens van empathie, inlevingsvermogen, – criterium 5d – zijn maar beperkt aanwezig bij narcisten. Hendrik is zich de consequenties van zijn zwijgen terdege bewust, maar hij voelt zich alleen voor zichzelf verantwoordelijk en handelt constant uit eigenbelang. Zijn grootste angst is immers dat hij bij Göring uit de gratie raakt en zijn carrière hierdoor stuk loopt.

Beëindiging van zijn carrière zou fataal zijn voor Höfgen. Zoals vele narcisten is hij immers geobsedeerd door roem, ongeëvenaarde successen en macht en fantaseert daar ook over – criterium 2 van het DSM-III-R. Zonder carrière geen succes. Daarnaast heeft een narcist zoals Höfgen een constant verlangen naar bewondering en adoratie, het derde criterium. Hij is als het ware verslaafd

aan deze ‘Narcistic Supplies’ en moet zich hier mee voeden. Alleen andere mensen kunnen hem de bron hiervan verschaffen met hun reactie en bewondering. Hierdoor krijgt hij een bevestiging dat hij bijzonder en speciaal is, kan hij zijn zelfbeeld en zelfwaardering opvrijzelen en weet hij dat hij bestaat.

Volgens Miller¹⁰ kan het catastrofaal zijn voor een narcist wanneer één van de eigenschappen, waarom hij wordt bewonderd, verdwijnt. Zonder bewondering kan een narcist immers niet leven. Wanneer zijn prestaties en succes zouden verdwijnen zou hij in een zware depressie terecht kunnen komen.

Conclusie

Het is moeilijk vast te stellen wat er nu de werkelijke oorzaak van is dat Höfgen een ‘slecht mens’ is geworden. Wat vast staat is dat Höfgen anders reageert dan normale mensen. In zijn keuzes ziet men een terugkerend patroon van grootheidswaan, de behoefte aan bewondering en een gebrek aan inlevingsvermogen.

Aan de hand van de verschillende criteria van het DSM-III-R concludeer ik dat Höfgen lijdt aan een narcistische persoonlijkheidsstoornis, en met name aan de exhibitionistische vorm daarvan. Deze persoonlijkheidsstoornis leidt bij Höfgen tot slecht gedrag. Door uiting van deze stoornis in zijn karaktereigenschappen kan hij een slecht mens worden genoemd.

Höfgen laat zich in zijn handelen met name drijven door zijn obsessie voor roem, succes en macht, het tweede criterium van het DSM-III-R. In zijn beslissingen kiest hij voor zichzelf en zijn carrière in plaats van een poging om Otto Ulrichs van de dood te redden. In feite is dit zelfbescherming van de narcist, want zonder succes en roem raakt hij in een depressie.

Het eerste criterium – ‘grandioos sense of self-importance or uniqueness’ – correspondeert ook met Höfgens gedrag. Dit wil

echter niet zeggen dat hij veel eigenliefde heeft. Hij is met name acteur geworden, omdat hij verliefd is op de reflectie die hij ziet wanneer andere mensen vol bewondering naar hem kijken. Dit sluit aan bij het derde criterium van het DSM-III-R. Höfgen heeft een constant verlangen naar bewondering en adoratie. Hij is als het ware verslaafd aan deze ‘Narcistic Supplies’ en wordt hier in zijn handelen ook door beïnvloed.

Höfgens relaties zijn met name gebaseerd op uitbuiting, criterium 5b ‘interpersonal exploitiveness’ van het DSM-III-R. Hij likt de hielen van het kwaad om zijn eigen doelen na te kunnen streven. Mensen worden door hem gebruikt als instrumenten ten behoeve van zijn carrière.

De gemiddelde mens reageert veelal volgens vastgestelde gedragspatronen, een narcist veelal volgens de gedragspatronen die terug te voeren zijn op diens stoornis. Tijdens het schrijven van dit artikel kwamen er verschillende vragen in mij op. Een vraag die in een vervolgstudie uitgewerkt kan worden is hoe narcisme ontstaat, en met name de rol daarin van het gezin en de opvoeding. In dit artikel had ik hier niet de mogelijkheden toe, omdat de roman geen duidelijk beeld geeft van Höfgens gezinssituatie en de relatie met de gezinsleden. Hierdoor kan ik helaas niet bepalen hoe de stoornis zich in Höfgens jeugd heeft ontwikkeld.

Het blijft moeilijk een direct antwoord te geven op de hoofdvraag: waarom is Hendrik Höfgen een slecht mens geworden? Toch stel ik dat Höfgens gedrag voor een groot deel voortkomt uit zijn narcistische persoonlijkheidsstoornis, maar dat hij daardoor niet is geëxcuseerd. De maatschappij ziet zijn gedrag hierdoor als ‘slecht’, maar Höfgen zelf ervaart dit niet als zodanig.

Noten

- 1 Zoals geciteerd in Mann, 2000, p. 426
- 2 'Is Mephisto a Schlüsselroman?: Fact and Fiction', n.d.
- 3 Zoals geciteerd in 'Is Mephisto a Schlüsselroman?: Fact and Fiction', n.d.
- 4 Mann, 2000, p. 47
- 5 Volgens Christopher Lasch (1979) is de gehele hedendaagse Amerikaanse maatschappij een 'culture of narcissism'. Het principe van de 'me generation' zorgde ervoor dat we eerst van ons zelf houden en er naar streven om het zelf te ontwikkelen en perfectioneren (zoals geciteerd in McAdams, 2001, pp. 272-273).
- 6 Inmiddels is er in 2000 een vijfde druk van dit handboek door the American Psychological Association uitgegeven.
- 7 Masterson, 1993, p. 4
- 8 Vaknin, 2002
- 9 Mann, 2000, p. 393
- 10 Miller, 1995

Literatuur

Mann K, *Mefisto. Roman van een carrière*, Welvaadt-Hoenselaars T, Trans.). Amsterdam: Rainbow Essentials, 2000.

Masterson JF, *The Emerging self: A developmental, Self and Object Relations Approach to the Treatment of the Closet Narcissistic Disorder of the self*. New York: Brunner, 1993.

Mc Adams DP, *The Person: An integrated introduction to personality psychology*. Orlando: Harcourt College Publishers, 2000.

Miller A, *Het drama van het begaafde kind: Op zoek naar het ware zelf* (Davids T, Trans.). Houten: Van Holkema & Warendorf, 1995.

Internetbronnen

Vaknin S, Malignant Self Love: Narcissism Revisited. Retrieved February 28, 2003 from:
<http://samvak/tripod.com/msla.html>
http://healthyplace.com/communities/personality_disorder/narcissism

Is Mephisto a Schlüsselroman?: Fact and Fiction. Retrieved March 1, 2003 from:
<http://webuvic.ca/geru/433/Schleussel.html>